

تحلیل کتاب‌شناختی نسخه‌های خطی فارسی دوره‌ی صفویه با تأکید بر ویژگی‌های کتابتی و نوع خطوط

ناهید بنی‌اقبال^۱ | مهرداد وزیرپور کشمیری^۲ | ناهید علیزاده‌فر^۳

- دکترای کتابداری و اطلاع‌رسانی - عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال n_baniegbal@yahoo.com
- دکترای کتابداری و اطلاع‌رسانی - عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال
- کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی - دانشکده علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال (نویسنده مسئول)
n.alizade90@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۷/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۴/۲۵

چکیده

هدف: پژوهش حاضر، عناصر فهرست نسخه‌های خطی فارسی دوره‌ی صفوی را مورد بررسی قرار داده است تا بر آن اساس به شناخت سبک و شیوه‌ی رایج، شاخصه‌های کتاب‌آرایی و ویژگی‌های کتابت آن دوره دست یابد.

روش پژوهش: این پژوهش با روش تحلیل کتاب‌شناختی به شیوه‌ی استنادی (کتابخانه‌ای) و تأکید بر نوع خط نسخه‌های خطی این دوره انجام گرفته است. سیاهه‌ی وارسی ۵ ناحیه‌ی توصیف قواعد فهرست‌نویسی انگلوامریکن (عنوان و شرح پدیدآوران؛ مشخصات ظاهری؛ انواع خطوط؛ آرایش نسخه‌ها؛ یادداشت‌ها و برافزوده‌ها) است. جامعه‌ی پژوهش شامل ۳۵۶۱ نسخه‌ی شناخته شده است که از این تعداد نمونه‌ای شامل ۳۵۱ نسخه‌ی تاریخ‌دار، با بررسی فهرست پنج کتابخانه‌ی کاخ موزه‌ی گلستان، مجلس شورای اسلامی، مرکزی دانشگاه تهران، موزه‌ی ملک و ملی که بیشترین آثار این دوره را در فهرست خود داشتند، به عنوان جامعه‌ی آماری نمونه بر اساس جدول کرسی، مورگان انتخاب شد.

یافته‌ها: یافته‌های حاصل از این پژوهش، بیانگر ارتباط انتخاب خطوط با گرایش موضوعی است که نخست به مضامین ادبی، سپس دینی و مذهبی، تاریخی، علوم طبیعی و ریاضی، اخلاقی و عرفانی این دوره توجه داشته‌اند. از دیگر ویژگی‌های این عصر توجه خاص در به کارگیری انواع تزیینات در صفحه‌ی عنوان، آغاز نسخه‌ها، استفاده از جدول‌های رنگین، تذهیب و سرلوح‌های ساده و مزدوج، وجود انجامه و حواشی نسخه‌ها است.

نتیجه‌گیری: بر اساس یافته‌ها، فرضیه‌های پژوهش مبنی بر وجود ارتباط معنی‌دار بین نوع خط نسخه‌ها با موضوع آنها و سهم بیش از پنجاه درصدی (۵۷/۴۶٪) توجه به خوشنویسی در مقایسه با کتابت عادی در فرایند نسخه‌پردازی با آزمون‌های Z_0 و Z_1 تأیید شد. در انتها پیشنهادهایی برای استفاده در فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی فارسی با توجه به ویژگی‌های خط و کتاب‌آرایی شرقی ارائه شد.

واژه‌های کلیدی: فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی فارسی، انواع خطوط فارسی، دوره‌ی صفویه، نسخ خطی دوره‌ی صفویه.

مقدمه

امروزه همگام با رشد و توسعه‌ی رشته‌های مختلف دانش بشری، نسخه‌شناسی به عرصه‌ی نوینی از دانش تبدیل شده که با رویکردی جدید به ویژگی‌های ظاهری و مادی آثار مکتوب به شناسایی نسخه‌های خطی می‌پردازد.

به منظور شناخت ویژگی‌های نسخه‌های خطی و شناسایی مستند تاریخ فرهنگ و هنرهای گذشتگان، ضرورت دارد که در پژوهش‌هایی نظام‌مند به بررسی دقیق عناصر نسخه‌ها؛ از جمله خط، شیوه‌ی خطاطی و خوشنویسی و ویژگی‌های کتابتی آنها در دوره‌های مختلف تاریخی پرداخته شود.

نسخه‌نگاری دارای پیشینه‌ی تاریخی دامنه‌داری است؛ اما رویکرد جدید و تحلیلی به موضوعات و عناصر تشکیل‌دهنده‌ی نسخه، این رشته را به عرصه‌ی دقیقی وارد ساخته؛ به طوری که فهرست‌های موجود را نیازمند بازنگری، تدوین و اضافات نموده است.

از آن‌رو که فهرست‌نگاران، بسیاری از ویژگی‌ها و عناصر کتاب‌شناختی آثار را با اصطلاحات متفاوت بیان کرده‌اند؛ لذا ضروری است برای شناخت عناصر، اصول و ویژگی‌های نسخه‌های خطی، به پژوهش‌هایی دقیق در تجزیه و تحلیل عناصر اطلاعاتی و نسخه‌نگاری آنها پرداخته شود؛ به خصوص که ضبط این ویژگی‌ها در هر دوره‌ی تاریخی با دوره‌های دیگر تفاوت قابل ملاحظه‌ای دارد.

با گردآوری و تحلیل عناصر و داده‌های کتاب‌شناختی موجود در فهرست‌ها، می‌توان به شناسایی بهتر و تبیین شاخصه‌های نسخه‌آرایی هر دوره پرداخت. استخراج و سامان‌بخشیدن این اطلاعات از آثار مکتوب در دوره‌ها و مقاطع تاریخی می‌تواند تمایز و اختلاف بین مشخصه‌ها و عناصر ساختاری نسخه‌ها را مشخص سازد.

بررسی دقیق این‌گونه اطلاعات، ارتباط میان عناصر کتاب‌شناختی را روشن می‌سازد و به شناسایی بهتر ماهیت نسخه‌ها کمک می‌نماید و توصیف دقیق‌تری از آثار و ویژگی‌های کتاب‌آرایی هر دوره را ممکن می‌سازد.

با وجود اهمیتی که این‌گونه بررسی‌ها در شناسایی

ویژگی‌های نسخه‌های خطی دارد، متأسفانه توصیف‌های نسخه‌شناسی آثار فارسی در فهرست‌ها در میان انبوهی از دیگر اطلاعات و توضیحات کتاب‌شناختی، ناشناخته و خام مانده است؛ لذا ضروری است برای ایجاد قابلیت‌های بیشتر در بهره‌گیری از این مشخصه‌ها و شناسایی و بیان ویژگی‌های هر یک از عناصر نسخه‌های دوره‌های مختلف، چون خط، ویژگی‌های کتابتی، آرایه‌ها و مانند آن، به بررسی تدوین توصیف‌ها و تجزیه و تحلیل آن اطلاعات پرداخت. پژوهش حاضر تلاش دارد تا با مقایسه‌ی عناصر کتاب‌شناختی موجود در فهرست‌های نسخ خطی کتابخانه‌های مجموعه‌ی فرهنگی تاریخی کاخ گلستان؛ کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ کتابخانه‌ی مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران؛ کتابخانه و موزه‌ی ملی ملک؛ و سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی جمهوری اسلامی ایران جهت هماهنگی و یک‌نواختی فهرست‌های نسخ خطی این دوره به ارائه پیشنهادهایی برای تدوین و تکمیل کاربرگه‌های تنظیم شده از مجموعه‌ی این عناصر متفاوت در کتابخانه‌های فوق اقدام نماید.

تاکنون برای شناسایی ویژگی‌های فهرستی آثار مکتوب دوره‌های خاص تاریخی، پژوهشی انجام نشده تا عناصر کتاب‌شناختی نسخه‌های خطی دوره‌های مختلف را تجزیه و تحلیل کند. از آن‌رو که دوره‌ی صفویه یکی از مهم‌ترین دوران‌های تاریخی است که آثار و مؤلفه‌های فرهنگی آن تا عصر حاضر تداوم یافته؛ لذا این اهمیت را دارد که مورد بررسی خاص قرار گیرد.

برای آنکه پیوند موضوع مورد مطالعه‌ی این پژوهش با مطالعات و پژوهش‌های پیشین به نیکی شناخته شود، مروری گذرا بر پژوهش‌ها و نوشته‌های تحلیلی در زمینه‌ی فهرست‌نویسی نسخ خطی و عوامل وابسته به آن به ترتیب تازگی پژوهش‌ها ضرورت دارد.

در ابتدا باید به پژوهش‌های راهبردی مهدی بیانی در زمینه‌ی احوال و آثار خوشنویسان (۱۳۴۵-۱۳۸۵) و شیوه‌ی فهرست‌نویسی کتاب‌های خطی (بیانی، ۱۳۵۳) و مقالات متعدد

کتاب‌ها می‌داند و ۲۵ قطع را در نُسخ این دوره معرفی می‌کند. از دیگر پژوهش‌ها در این زمینه، کار مشترک تیمورخانی و... با عنوان "تحلیل اطلاعات نسخه‌شناختی نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌ی دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی ایران" (۱۳۹۰) است که در آن بخشی از عناصر نسخه‌شناختی (تاریخ کتابت، مکان کتابت، نوع کاغذ و نوع خط) آثار موجود در کتابخانه‌ی دیجیتال آن سازمان با استفاده از اطلاعات رکوردهای سایت مذکور مورد بررسی اجمالی قرار گرفته است. بررسی تمامی جامعه‌ی آماری این مجموعه و تفاوت عناصر مورد واری، عدم تأکید بر دوره‌ی تاریخی خاص و یا عنصر کتاب‌شناختی خاص موجب پدید آمدن تفاوت بسیاری در داده‌های حاصله از پژوهش فوق با پژوهش حاضر شده است.

سایر پژوهش‌هایی که در این زمینه انجام شده بیشتر جنبه‌ی هنری و شناخت سیر و تحول خط و خوشنویسی دارد و موضوع پژوهش‌های تعدادی از پایان‌نامه‌های دوره‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی پژوهش هنر است.

با آنکه شرق‌شناسان از اواخر سده‌ی نوزدهم میلادی فهرست‌های بسیاری را در معرفی نسخه‌های خطی فارسی و عربی موجود در کتابخانه‌های خارج از کشور تدوین کرده‌اند؛ اما سابقه‌ی پژوهش‌های نسخه‌شناسی که توجه خاص به دقایق و ظرایف نسخه‌های خطی داشته باشند، اندک و محدود است. در میان این‌گونه فهرست‌ها می‌توان به «فهرست کتابخانه‌ی ملی فرانسه» تألیف فرانسیس ریشارد^۱ و «فهرست کتابخانه‌های ایتالیا» گردآوری آنجلو پیه مونته^۲ و «فهرست کتابخانه‌ی دانشگاه لیدن» تألیف یان یوست ویتکام^۳ اشاره کرد که در سی سال اخیر این مسائل را مورد نظر داشته‌اند. (افشار، ۱۳۸۸، ص ۱۲۶)

علاوه بر آنها در معرفی پیشینه‌ی پژوهش‌های نسخه‌شناسی در خارج از ایران به طور خاص باید از کتاب «قواعد

پژوهشی ایرج افشار در موضوعات نسخه‌شناسی به عنوان تحقیقات پیشرو اشاره داشت که با نگرش دقیق به جوانب ظاهری نسخه‌ها پرداخته‌اند.

از پیشینه‌های پژوهشی مرتبط با فهرست‌نویسی نسخ خطی و برخی عناصر کتاب‌شناختی مورد بررسی پژوهش حاضر، می‌توان به پژوهش (افکاری، ۱۳۸۱) با عنوان "بررسی یادداشت‌های نسخه‌های خطی مجموعه‌ی سیدمحمد مشکوه (قرن ۶ تا ۱۲ ق.) کتابخانه‌ی مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران" اشاره کرد که در آن، مضامین یادداشت‌های نسخه‌های خطی موجود در آن مجموعه (شامل ۱۸۳ جلد) مورد بررسی قرار گرفته. وی در آن بررسی، ویژگی‌های یادداشت‌ها را با روش تحلیل محتوا مورد مطالعه قرار داده است و همان‌طور که از عنوان پژوهش برمی‌آید، پژوهش یاد شده تنها بخشی از عناصر کتاب‌شناختی و آن هم در محدوده‌ی جامعه‌ی آماری معدود را شامل می‌شود.

دیگر پیشینه‌ی مرتبط با عناصر کتاب‌شناختی نسخه‌های خطی تحقیق رضایی (۱۳۸۷) با عنوان "بررسی آثار کاتبان مجموعه نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران" است که حاصل بررسی نام ۶۲۰۰ کاتب ذکر شده در ۱۵۰۰۰ نسخه موجود در کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران و پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد اوست. وی بررسی نام‌های کاتبان را با هدف تحلیل و مقایسه‌ی آنها در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های مختلف در دستیابی به اطلاعات نام کاتبان در آثار مکتوب انجام داده و یادآور شده با طبقه‌بندی مندرجات «انجام‌ها»، یافته‌های حاصل را می‌توان در تدوین دانشنامه‌ی کاتبان نسخه‌های خطی از نظر تاریخ خط و خطاطی و خط‌شناسی، و از دیدگاه‌های دیگری چون تاریخ اجتماعی و فرهنگی، جغرافیای تاریخی و رجال‌شناسی به کار گرفت.

افکاری در گزارش ارائه شده در همایش نسخه‌شناسی مکتب شیراز در فرهنگستان هنر (۱۳۸۷/۹/۲۴) با عنوان "بررسی موضوعی نسخه‌های خطی کتابت شده در قرن هفتم تا نهم هجری در شیراز و ارتباط آن با قطع نسخه‌ها" تقسیمات قطع در نُسخ خطی را دارای ارتباط مستقیمی با نوع کاغذ این

¹ Francis Richard

² Angelo Piemontese

³ Jan Just Witkam

گونه‌های مختلف زبانی نسخه‌ها تحت عنوان عام «نسخه‌های اسلامی»؛ نقیصه‌ای که در بیشتر آثار پژوهشی شرق‌شناسان و نسخه‌پژوهان معاصر هنوز هم نمایان است و عدم تأکید و دقت در مهم‌ترین مؤلفه‌ها و عناصر تشکیل‌دهنده‌ی نسخه‌ها - چون نوع خط و ویژگی‌های کتابتی - در هر دوره و منطقه‌ی جغرافیایی و اقلیمی خاص.

امروزه اساساً موضوعات جدید جاذبه‌های بسیاری به نسخه‌شناسی بخشیده‌اند و گستره‌ی این رشته را از محدوده‌ی تعاریف و نگرش سنتی آن خارج کرده‌اند. هم اینک در بسیاری از پژوهش‌های روزآمد نسخه‌شناسی به شناخت خط و خوش‌نویسی، ویژگی‌های کتابت و خطاطی نسخه‌ها پرداخته و به سیر تطور خط و خوش‌نویسی توجه نشان داده می‌شود. در برخی از این پژوهش‌ها مباحث و موضوعات بدیعی مورد تحلیل قرار می‌گیرد، مثلاً: «ارتباط نوع خط با موضوع نسخه‌ها»؛ «ساختارشناسی نسخه‌ها»؛ سطر بندی نوشته‌ها و ویژگی‌های آن؛ نحوه‌ی تقسیم صفحه به سطرهای طولانی و یا ستون‌بندی متن‌هایی چون اشعار و سخنان کوتاه؛ نحوه‌ی استفاده از مرکب‌های به کار رفته در سر فصل، عنوان‌ها و متن کتاب، و یا استفاده از مرکب رنگی برای اعراب و حرکات حروف، و نیز رنگه‌نویسی متن؛ دانگ و اندازه‌ی قلم در نوشتن متن‌های مختلف؛ انواع و گونه‌های کتابت چون سطر نویسی، مورب‌نویسی، چلیپا و مانند آن؛ ابعاد دست‌نویس‌ها و قطع و سطح نوشته‌ها و تناسب هندسی آنها؛ کرسی‌بندی خط و جایگاه کشیده‌ها و حروفی که بر روی هم سوار می‌شوند (که اصطلاحاً خط دارای کرسی دوگانه یا چندگانه می‌شود)؛ تعداد سطرهای نوشتار و ارتباط آن با مساحت نوشته‌ها؛ نوع خط «انجامه»‌ها و نحوه‌ی رقم‌زدن نسخه‌ها و نظایر آن.

هدف اساسی در این‌گونه پژوهش‌ها، مطالعه‌ی عناصر و ویژگی‌های نسخه‌ها به صورتی روش‌مند است تا پژوهشگران بر اساس یافته‌ها بتوانند گونه‌های مختلف نسخه‌های خطی را بشناسند و اصول و شناسه‌های آنها را تبیین و مدون سازند. هدف این پژوهش بررسی میزان استفاده از انواع خطوط در نسخه‌های خطی فارسی دوره‌ی صفوی با توجه به موضوع

نسخه‌شناسی برای نسخه‌های خطی عربی» تألیف فرانسوا دروش^۱ (۲۰۰۵) و هفت تن از همکاران اروپایی او که در اصل به زبان فرانسه در سال ۲۰۰۰ میلادی منتشر و پس از آن ترجمه‌ی انگلیسی اثر توسط مؤسسه‌ی «الفرقان» (انگلیس) انتشار یافته است، یاد کرد که چند مقاله از آن نیز در نشریات و مجموعه‌های نسخه‌شناسی فارسی (چون نامه‌ی بهارستان، نشریه‌ی نسخه‌پژوهی و اوراق عتیق) ترجمه شده است. و همچنین به مهم‌ترین اثر بلر^۲ (۲۰۰۶)، متخصص و آگاه به هنر اسلامی، با نام «خوشنویسی اسلامی» باید اشاره داشت که در آن تلاش کرده به عنوان یک اثر مرجع معتبر در هنر خوشنویسی، به معرفی این هنر زیبایی اسلامی بپردازد. اهمیت کتاب بلر در ارائه‌ی یک ترمینولوژی استاندارد برای مشخص کردن و تشریح سبک‌های مختلف خوشنویسی اسلامی است و بررسی این موضوع که خوش‌نویسی از چه جایگاه برجسته‌ای در تمدن اسلامی برخوردار است.

در ارتباط با پیشینه‌ی مطالعات حوزه‌ی بررسی این پژوهش دسته‌ی دیگری از مطالعات انجام شده که گزارش آنها در سمینارهای نسخه‌شناسی در اسپانیا، استانبول، وین و ... با موضوع نسخه‌شناسی شرقی و اسلامی ارائه شده است و در آن پژوهشگران شناخته شده‌ی این عرصه به ارائه‌ی دستاوردهای خود از پژوهش‌های نسخه‌شناسی این حوزه پرداخته‌اند؛ اما جای تأسف است که در آثار گزارش شده در این همایش‌ها بیشتر از عنوان «نسخه‌های عربی» یا «نسخه‌های اسلامی» استفاده شده و در پژوهش‌های صورت گرفته نسخه‌های فارسی در ضمن نسخه‌های عربی مورد بررسی قرار گرفته و نتایج ارائه شده از این نظر دارای تفکیک زبانی - که تفاوت‌های بسیار سبکی و هنری را نیز به همراه دارد - نیست.

با این همه آنچه که ضرورت انجام پژوهش در این زمینه را نمایان می‌سازد، لزوم بررسی‌های علمی و تحلیلی از وضعیت و چگونگی نسخه‌های خطی فارسی در دوره‌ها و مقاطع تاریخی خاص است، آن هم با تفکیک زبانی نسخه‌ها؛ نه با درهم کردن

^۱ Francois Deroche

^۲ Beler

خطی دوره‌ی مورد نظر، سیاهه‌ی واریسی از عناصر کتاب‌شناختی با بهره‌گیری از قواعد فهرست‌نویسی انگلو امریکن و کاربرگه‌های فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها در پنج ناحیه‌ی توصیف به شرح زیر تهیه شد:

۱. عنوان و شرح پدیدآوران؛
۲. مشخصات ظاهری؛
۳. انواع خطوط؛
۴. آرایش‌های نسخه‌ها؛
۵. یادداشت‌ها و برافزوده‌ها.

ابزار و مراحل گردآوری اطلاعات آن شامل:

۱. شناسایی، استفاده از منابع نظری پژوهش جهت‌گزینش؛
۲. بررسی فهرست‌های نسخه‌های خطی فارسی دوره‌ی تاریخی مورد پژوهش در پایگاه‌ها و فهرست‌های موجود پنج کتابخانه‌ی منتخب؛
۳. یادداشت‌برداری و استخراج مطالب مورد نیاز از کتاب‌ها و مقالات و منابع نظری؛
۴. تهیه و تدوین سیاهه‌ی واریسی عناصر و ویژگی‌های مورد نظر برای بررسی فهرست نسخه‌ها؛
۵. تهیه و تنظیم جدول‌های پنج‌گانه‌ی ناحیه‌های مورد واریسی عناصر؛
۶. مقایسه‌ی فهرست‌های نسخه‌های خطی‌گزینش شده برای بررسی ویژگی‌ها و عناصر مورد نظر؛
۷. مقایسه و بررسی یافته‌ها برای دست‌یابی به اصول و ضوابط مشترک و عام در انواع فهرست‌ها.

این پژوهش با بررسی فهرست نسخ خطی کتابخانه‌هایی که در آنها نسخه‌های خطی فارسی بیشتری از این دوره‌ی تاریخی نگهداری می‌شود، پنج کتابخانه‌ی (کاخ موزه گلستان، مجلس شورای اسلامی، مرکزی دانشگاه تهران، موزه‌ی ملک و کتابخانه‌ی ملی) انجام شد. تعداد ۳۵۶۱ نسخه‌ی خطی به زبان فارسی از دوره‌ی مورد بررسی شناخته و در این فهرست‌ها معرفی شده است، بر اساس جدول مورگان از کل موجودی آن کتابخانه‌ها تعداد ۳۵۱ نسخه به عنوان جامعه‌ی آماری نمونه،

نسخه‌ها، ساختار و شیوه‌ی کتابت این آثار در سال‌های ۹۰۷ تا ۱۱۴۸ ق. و شناسایی و معرفی شاخصه‌های کتاب‌آرایی و نسخه‌پردازی این عصر است.

پرسش‌های پژوهش که بر اساس اهداف پژوهش است عبارتند از:

۱. وضعیت ارائه‌ی عناصر ناحیه‌ی اولیه‌ی کتاب‌شناختی نسخه‌های خطی فارسی یعنی عنوان و شرح پدیدآور در نمونه‌های انتخاب شده‌ی دوره‌ی صفویه چگونه است؟
۲. بیشترین تولید نسخه‌های خطی در چه سال‌هایی انجام گرفته است؟
۳. مشخصات ظاهری این نسخه‌ها چه تفاوت‌هایی دارد؟
۴. وضعیت خط و نوع آن در نسخه‌های خطی فارسی دوره‌ی صفوی چگونه است؟
۵. انواع آرایه‌های این نسخه‌ها در دوره‌ی صفوی چیست؟
۶. سیر تحول کتابت و خوش‌نویسی در سال‌های مختلف دوره‌ی صفوی چگونه است؟
۷. گرایش موضوعی نسخه‌های خطی دوره‌ی صفویه در چه زمینه‌هایی است؟

فرضیه‌های پژوهش شامل:

۱. بین نوع خطوط نسخه‌ها با موضوعات آنها ارتباط معناداری وجود دارد.
۲. سهم هنر خوشنویسی در قیاس با کتابت عادی و معمولی در فرایند نسخه‌پردازی این دوره بیش از ۵۰٪ است.

روش پژوهش

روش این پژوهش، توصیفی و تحلیل محتوایی عناصر کتاب‌شناختی است که در طی آن به بررسی عناصر کتاب‌شناختی و نوع خطوط و سیر تاریخی آنها در نسخه‌ها پرداخته شده است. برای جمع‌آوری اطلاعات، از روش سندی و کتابخانه‌ای استفاده شد.

به منظور گردآوری و تنظیم اطلاعات فهرست نسخه‌های

توصیف‌ها و ویژگی نسخه‌ها ضمن مراجعه به تصویر و نسخه‌های دیجیتالی آثار صورت پذیرفت.

یافته‌های پژوهش

در تحلیل کتاب‌شناختی نسخه‌های خطی فارسی دوره‌ی صفویه، ۵ ناحیه‌ی توصیف نسخه‌ها بر اساس قواعد فهرست‌نویسی انگلومریکن با توجه به پرسش‌های پژوهش مورد واری قرار گرفت و نتایج زیر حاصل گردید:

در پاسخ به پرسش اول مبنی بر این‌که وضعیت عناصر ناحیه‌ی اولیه‌ی کتاب‌شناختی نسخه‌های خطی فارسی یعنی عنوان و شرح پدیدآور در نمونه‌ی انتخاب شده‌ی دوره‌ی صفویه چگونه است؟ وضعیت موجود عناصر اولیه‌ی کتاب‌شناختی نسخه‌ها یعنی عنوان، مؤلفان و کاتبان نسخه‌ها به شرح جدول‌های ۱ و ۲ و ۳ است.

بالاترین فراوانی عناوینی که در این دوره در حجم نمونه دیده شد، دیوان حافظ با فراوانی ۱۰ نسخه، روضه‌الصفی ۹ نسخه، شرح اربعین قطب‌شاهی و مجالس‌المؤمنین هر کدام ۷ نسخه، بوستان، صحیفه‌ی سجاده‌ی مترجم، دیوان امیرشاهی و گلستان هر کدام ۶ نسخه، شاهنامه ۵ نسخه است.

مؤلفانی که نسخه‌های بیشتری از آنها در این دوره مورد کتابت قرار گرفته است در جدول ۲ نمایش داده شده است.

همان‌گونه که در جدول ۲ مشخص شده بالاترین فراوانی پدیدآورندگانی که آثارشان در نمونه‌ی انتخاب شده آمده به ترتیب بسامد، جامی با فراوانی ۳۰ نسخه، سعدی ۱۵ نسخه، حافظ ۱۰ نسخه، خواجه نصیر طوسی، واعظ کاشفی و میرخواند هر کدام ۹ نسخه، امام سجاد (ع)، خاقانی شروانی، نورالله شوشتری، خاتون عاملی هر کدام ۷ نسخه، امیرشاهی سبزواری ۶ نسخه و حضرت علی (ع)، فردوسی، امیرخسرو دهلوی هر کدام ۵ نسخه است.

شامل نسخه‌های بارزی که فاقد افتادگی در ابتدا و انتها و نیز دارای تاریخ کتابت تصریح شده و ترجیحاً نام کاتب بودند، به عنوان جامعه‌ی نمونه‌ی هدف‌دار انتخاب شد.

در بررسی فهرست‌های موجود نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها و مجموعه‌های داخل کشور، و مرور اجمالی مراجعی که در زمینه‌ی نسخه‌شناسی و اصطلاحات و تعابیر رایج مورد استفاده است، با محدودیت‌های بسیاری رو به رو هستیم که در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. تعاریف و اصطلاحات عناصر نسخه‌شناختی در منابع و کتاب‌های موجود نامشخص و از نظر عملی قاعده‌پذیر نیستند. دقیق‌بودن و نداشتن ثبات در مشخصات ظاهری نسخه‌ها (چون کاغذ و قطع)، و حتی موازین و معیارهای خوش و هنری بودن انواع خطوط، بهره‌گیری از اصطلاحات سنتی را در تشخیص عناصر نسخه‌ها و وضعیت آنها با مشکلات و نقیصه‌هایی رو به رو می‌سازد.

۲. گوناگونی، تنوع و تفاوت نشانه‌ها و آرایه‌های مربوط به سطر‌نویسی، کرسی‌بندی، نقطه‌گذاری و صفحه‌آرایی نسخه‌ها کار تنظیم جدول‌های واری عناصر و مشخصات ظاهری آنها را مستلزم دقت و ریزبینی‌های بسیار می‌سازد.

۳. نبود اصول و قواعد یکنواخت برای به کارگیری در توصیف عناصر نسخه‌ها در فهرست‌های تدوین شده‌ی اصطلاحات ذوقی‌بودن تعابیری که فهرست‌نگاران بنا بر تشخیص فردی در کار خود از آن استفاده کرده‌اند، کار استخراج اطلاعات و واری عناصر را با دشواری‌های بسیاری رو به رو ساخته است.

در انجام این پژوهش برای رفع این نواقص، ابتدا محدوده و تعاریف مشخص اصطلاحات و تعابیر نسخه‌شناسی بر اساس دقیق‌ترین منابع مستند، تدوین شد و بر مبنای آن، کار واری

جدول ۱. بیشترین فراوانی عنوان نسخه‌ها

رتبه	عنوان	فراوانی نسخه	درصد
۱	دیوان حافظ (کامل و منتخب)	۱۰	۲/۸۵
۲	روضه‌الصفاء فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء	۹	۲/۵۷
۳	شرح اربعین قطب‌شاهی	۷	۲
	مجالس المؤمنین	۷	۲
۴	بوستان	۶	۱/۷۱
	صحیفه سجادیه مترجم	۶	۱/۷۱
	دیوان امیرشاهی سبزواری	۶	۱/۷۱
	گلستان	۶	۱/۷۱
۵	شاهنامه	۵	۱/۴۳

جدول ۲. بیشترین فراوانی مؤلفان نسخه‌ها

رتبه	مؤلف	فراوانی نسخه	درصد
۱	عبدالرحمن بن احمد جامی	۳۰	۸/۵۵
۲	مشرف بن مصلح‌الدین سعدی	۱۵	۴/۲۸
۳	شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی	۱۰	۲/۸۵
۴	خواجه نصیرالدین طوسی	۹	۲/۵۶
	حسین بن واعظ کاشفی	۹	۲/۵۶
	محمد بن خاوندشاه بن محمود میرخواند	۹	۲/۵۶
۵	امام علی بن الحسین (ع)	۷	۱/۹۹
	بدیل بن علی خاقانی شروانی	۷	۱/۹۹
	نورالله بن شریف شوشتری	۷	۱/۹۹
	محمد بن علی خاتون عاملی	۷	۱/۹۹
۶	امیرشاهی سبزواری	۶	۱/۷۱
۷	امام علی بن ابی‌طالب (ع)	۵	۱/۴۳
	ابوالقاسم فردوسی طوسی	۵	۱/۴۳
	امیر خسرو دهلوی	۵	۱/۴۳

جدول ۳. بیشترین فراوانی کاتبان نسخه‌ها

رتبه	مؤلف	فراوانی نسخه	درصد
۱	میرعماد حسنی (نستعلیق)	۷	۲
۲	شاه قاسم (نستعلیق)	۶	۱/۷۱
	شاه محمود نیشابوری (نستعلیق)	۶	۱/۷۱
۳	محمدتقی بن حسین کاتب خاتون‌آبادی (نستعلیق)	۵	۱/۴۳
	مرتضی قلی بن محمدیوسف افشار (نستعلیق)	۵	۱/۴۳
۴	باباشاه اصفهانی (نستعلیق)	۴	۱/۱۴
	احمد نیریزی (نسخ، ثلث و رقاع)	۴	۱/۱۴
	مرشد کاتب (عطار) شیرازی (نستعلیق)	۴	۱/۱۴
	میرعلی (حسینی) هروی (نستعلیق)	۴	۱/۱۴

در پاسخ به پرسش دوم مبنی بر این‌که بیشترین تولید نسخه‌های خطی در چه سال‌هایی از این دوره انجام گرفته است؟ در وضعیت توزیع فراوانی تعداد نسخه‌ها در سال‌های دوره‌ی صفوی به شرح جدول ۴ مشخص شده است.

یافته‌ها در کار کاتبان پُر تعداد نسخه‌ها (میرعماد با فراوانی ۷ نسخه، شاه قاسم و شاه محمود نیشابوری هر کدام با ۶ نسخه، خاتون‌آبادی و مرتضی قلی افشار هر کدام با ۵ نسخه، باباشاه اصفهانی، احمد نیریزی، مرشد کاتب شیرازی و میرعلی هروی هر کدام با ۴ نسخه) مشهود است.

جدول ۴. توزیع فراوانی تعداد نسخه‌های کتابت شده در سال‌های دوره‌ی صفوی

تعداد عنوان در هر سال	۰	۱	۲	۳	۴	۵	۶
تعداد سال	۷۱	۷۴	۴۷	۲۳	۱۹	۴	۳
جمع	۳۵۱	۰	۷۴	۶۹	۷۶	۲۰	۱۸

در پاسخ به پرسش سوم مبنی بر این‌که مشخصات ظاهری این نسخه‌ها چه وضعیتی دارد؟ یافته‌های حاصل در خصوص بیشترین فراوانی‌ها در عناصر قطع، نوع جلد، کاغذ و رنگ آن، تعداد صفحات و ستون نسخه‌ها و همچنین تصاویر و اشکال به شرح ذیل است:

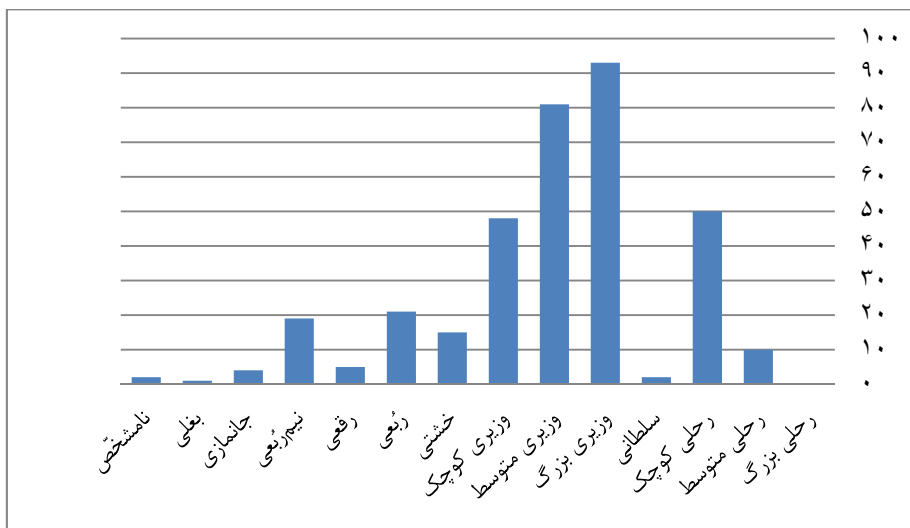
رایج‌ترین انواع قطع در این دوره: وزیری بزرگ و متوسط، رحلی و وزیری کوچک (به ترتیب ۲۶/۵۰٪، ۲۳/۰۸٪، ۱۴/۲۵٪، ۱۳/۶۸٪) است. جلد‌های چرم (۳۵/۹۰٪)، ضربی (۲۹/۰۶٪)، روغنی (۱۳/۱۰٪) و سوخت (۱۲/۲۵٪) از فراوانی بیشتری برخوردارند.

بیشترین فراوانی تولید نسخه‌های خطی در سال‌های ۹۶۷، ۱۱۰۴ و ۱۱۰۵ ق. هر سال ۶ نسخه است. پس از آن در سال‌های ۹۸۲، ۹۹۰، ۹۹۴ و ۱۰۶۵ ق. هر کدام با تولید ۵ نسخه در مرحله‌ی بعدی قرار دارد. سال‌های ۹۳۵، ۹۵۰، ۹۶۳، ۹۷۲، ۹۷۴، ۹۸۵، ۹۸۹، ۹۹۶، ۱۰۲۴، ۱۰۳۰، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۷۷، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۱۱ و ۱۱۱۳ ق. با فراوانی ۴ نسخه در سال نیز جزو مقاطع زمانی پُر کتابت و پُربار این دوره هستند. در ۲۳ سال ۳ کتاب؛ در ۴۷ سال ۲ کتاب در هر سال و در ۷۴ سال، سالی ۱ کتاب و در ۷۱ سال هیچ کتابی از تعداد نمونه‌ی انتخاب شده تولید نشده است.

تعداد صفحات متوسط ۴۶۶ صفحه در سطرهای ۱۲ تایی (۱۱/۶۸٪) و ۱۴ تایی (۹/۴۰٪)؛ بیشتر در صفحات یک ستونی (۵۰/۷۱٪) از الگوهای مرسوم کتابتی این دوره است. و تنها ۹/۹۷٪ نسخه‌ها دارای تصویر و اشکال هستند.

بیشترین فراوانی نوع کاغذ این دوره به کاغذهای اصفهانی (۳۰/۷۷٪)، سمرقندی (۱۴/۵۳٪) اختصاص دارد و رنگ‌های زرافشان (۱۹/۶۶٪) و نخودی (۹/۴۰٪) دارای بیشترین فراوانی است.

نمودار ۱. توزیع فراوانی قطع نسخه‌ها

است؟ وضعیت توزیع فراوانی نوع خطوط متن نسخه‌ها به شرح جدول ۵ مشخص شده است.

در پاسخ به پرسش چهارم مبنی بر این‌که وضعیت خط و نوع آن در نسخه‌های خطی فارسی دوره‌ی صفوی چگونه

جدول ۵. توزیع فراوانی نوع خطوط متن نسخه‌ها

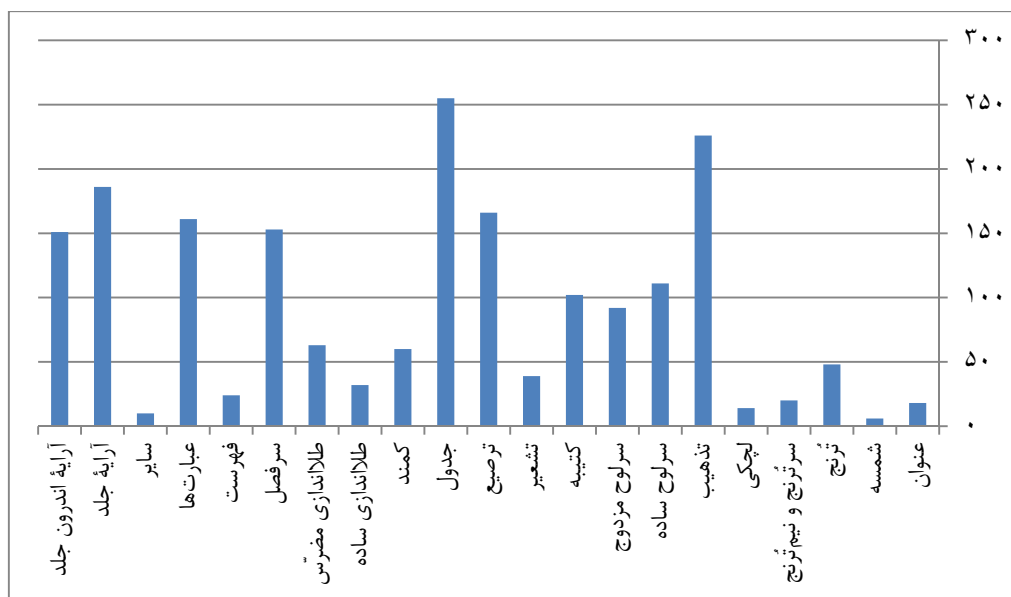
ردیف	نوع خط	فراوانی نسخه	درصد	ردیف	نوع خط	فراوانی نسخه	درصد
۱	نستعلیق	۲۴۶	۷۰/۰۹	۶	شکسته تعلیق	۲	۰/۵۷
۲	نسخ	۴۳	۱۲/۲۵	۷	رقاع	۱	۰/۲۹
۳	نستعلیق و نسخ	۲۵	۷/۱۲	۸	ثلث	-	-
۴	شکسته نستعلیق	۱۷	۴/۸۴	۹	چندقلم	۱۳	۳/۷۰
۵	تعلیق	۴	۱/۱۴	جمع کل	۳۵۱	۱۰۰٪	

تعلیق با ۴ فراوانی (۱/۱۴٪)؛ خط شکسته تعلیق با ۲ فراوانی (۰/۵۷٪) و خط رِقاَع با ۱ فراوانی (۰/۲۹٪) قرار دارد. کتابت متن هیچ نسخه‌ای به خط‌های ثلث و ریحان گزارش نشده است.

در پاسخ به پرسش پنجم مبنی بر این‌که انواع آرایه‌های این نسخه‌ها در دوره‌ی صفوی چیست؟ یافته‌های حاصل در

توزیع فراوانی خط نستعلیق در جامعه‌ی آماری با ۲۴۶ از کل جامعه‌ی نمونه (۳۵۱ نسخه) برابر ۷۰/۰۹٪ است. پس از آن خط نسخ با فراوانی ۴۳ (۱۲/۲۵٪)؛ نسخه‌های کتابت شده با دو خط مشترک نستعلیق و نسخ با فراوانی ۲۵ (۷/۱۲٪)؛ خط شکسته نستعلیق با فراوانی ۱۷ (۴/۸۴٪)؛ نسخه‌های کتابت شده با چند قلم با فراوانی ۱۳ (۳/۷۰٪)؛ پس از آنها به ترتیب خط

خصوص نوع آرایه‌ها و تزیینات نسخه‌های این دوره به شرح نمودار ۲ نشان می‌دهد که:

نمودار ۲. توزیع فراوانی آرایه‌های نسخه‌ها

همچنان بالاترین فراوانی نسبی را دارد. با این تفاوت که در مقطع نخست (۹۰۷-۱۰۲۴ ق.)، خط نستعلیق با فراوانی نسبی (۸۷/۹۵٪) بالاترین درصد را داراست؛ اما در مقطع دوم (۱۰۲۵-۱۱۴۸ ق.)، با آنکه فراوانی نسبی (۵۴/۰۵٪) هم‌چنان خط نستعلیق را در جایگاه بالاتر قرار داده، با کاهش سهم آن، خطوط و قلم‌های دیگر مجال بیشتری را در کتابت یافته‌اند.

افزایش سهم خط نسخ از (۸/۴۳٪) به (۱۵/۶۸٪)؛ و هم‌چنین رویکرد به خط شکسته نستعلیق در این مقطع با سهم (۹/۱۹٪) از ویژگی‌های سیر تحولی کتابت و خوش‌نویسی در این دوره است.

در پاسخ به پرسش هفتم مبنی بر این‌که گرایش موضوعی نسخه‌های خطی دوره‌ی صفویه در چه زمینه‌هایی است؟ توزیع فراوانی گرایش موضوعی نسخه‌های این دوره به شرح نمودار ۳ است.

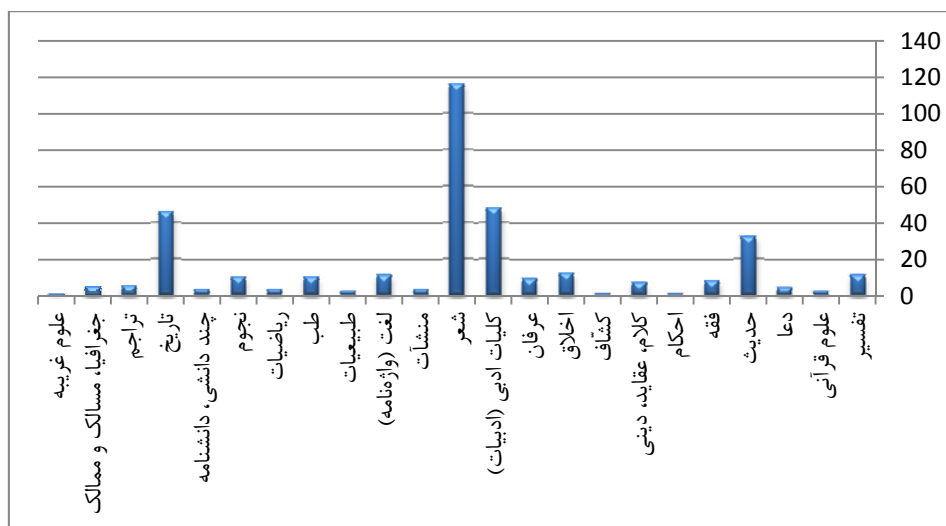
توجه خاص در به کارگیری انواع تزیینات در صفحه‌ی عنوان، آغاز نسخه‌ها، با استفاده از جدول‌های رنگین (۷۲/۶۵٪)؛ بهره‌گیری فراوان از تذهیب (۶۴/۳۹٪) و سرلوح‌های ساده (۳۱/۶۲٪) و مزدوج (۲۶/۲۲٪)؛ به ویژه در عبارت‌ها (۴۵/۸۷٪)، عناوین و سرسخن‌ها (۴۳/۵۹٪) و انجامه و حواشی نسخه‌ها از ویژگی‌های بارز این دوره است.

در پاسخ به پرسش ششم مبنی بر این‌که سیر تحول کتابت و خوش‌نویسی در سال‌های مختلف دوره‌ی صفوی چگونه است؟ یافته‌های حاصل در مورد سیر تحول کتابت این دوره شرح ذیل در جدول ۶ را نشان می‌دهد.

اگر دو دوره‌ی قبل و بعد سال قتل میرعماد حسنی (۱۰۲۴ ق.) شاخص‌ترین خوش‌نویس دوره‌ی صفوی (۹۰۷-۱۱۴۸ ق.) که اکثراً به عنوان مقطع زمانی در دو دوره مورد بررسی قرار گرفته است؛ در این دو دوره‌ی ایجاد شده، خط نستعلیق

جدول ۶. توزیع فراوانی نسبی خط متن نسخه‌ها در سال‌های مورد بررسی

ردیف	خط متن	۱۱۴۸-۱۰۲۵		۱۰۲۴-۹۰۷		کل دوره صفوی (۱۱۴۸-۹۰۷)
		فراوانی نسبی	فراوانی نسخه	فراوانی نسبی	فراوانی نسخه	
۱	نستعلیق	۱۰۰	۵۴/۰۵	۸۷/۹۵	۱۴۶	۷۰/۰۹
۲	نسخ	۲۹	۱۵/۶۸	۸/۴۳	۱۴	۱۲/۲۵
۳	نستعلیق و نسخ	۲۴	۱۲/۹۷	۰/۶۰	۱	۷/۱۲
۴	شکسته نستعلیق	۱۷	۹/۱۹	-	-	۴/۸۴
۵	چند قلم	۱۱	۵/۹۵	۱/۳	۲	۳/۷۰
۶	تعلیق	۲	۱/۰۸	۱/۳	۲	۱/۱۴
۷	شکسته تعلیق	۱	۰/۵۴	۰/۶۰	۱	۰/۵۷
۸	رقاع	۱	۰/۵۴	-	-	۰/۲۹
۹	ریحان	-	-	-	-	-
۱۰	ثلث	-	-	-	-	-
	جمع	۱۸۵	%۱۰۰	%۱۰۰	۱۶۶	%۱۰۰

نمودار ۳. توزیع فراوانی موضوع نسخه‌ها

استادان مهدی بیانی، وفادار مرادی) در شش گروه (۱. علوم ادبی شامل کلیات ادبی، شعر، منشآت، لغت؛ ۲. علوم دینی

یافته‌های حاصل در خصوص وضعیت فراوانی و درصدی موضوعات نسخه‌ها به تفکیک موضوع آنها (که حسب نظر

شامل تفسیر، علوم قرآنی، دعا، حدیث، فقه، احکام، عقاید، کشف؛ ۳. تاریخ و جغرافیا شامل تاریخ، جغرافیا؛ ۴. علوم طبیعی و ریاضی شامل طبیعیات، طب، ریاضیات، نجوم، چنددانشی؛ ۵. اخلاق و عرفان شامل اخلاق، عرفان؛ ۶. علوم غریبه) به این شرح است:

در بالاترین وضعیت گروه علوم ادبی با تعداد ۱۸۷ فراوانی (۵۰/۷۱٪) قرار دارد (در این گروه شعر با بیشترین فراوانی موضوع یعنی ۱۱۶ نسخه، برابر با ۳۳/۰۵٪ و پس از آن کلیات ادبی با ۴۸ فراوانی، برابر ۱۳/۶۸٪ از پرتعدادترین آثار گروه ادبیات هستند و در مقایسه با سایر علوم نیز در رتبه‌ی بالاتری قرار دارند).

در رتبه‌ی دوم گروه تاریخ و جغرافیا با فراوانی ۵۶ نسخه (۱۵/۹۶٪) است. (تاریخ با ۴۶ فراوانی، برابر ۱۳/۱۱٪ در این گروه بالاتر از سایر شاخه‌های آن است).

در رتبه‌ی سوم گروه‌ها علوم دینی با فراوانی ۶۷ نسخه (۱۹/۰۸٪) قرار دارد. (حدیث با تعداد ۳۲ فراوانی، برابر ۹/۱۱٪ در این گروه در جایگاه بالاتری است).

در چهارمین رتبه‌ی گروه‌ها علوم طبیعی و ریاضی با ۲۸ عنوان نسخه (۷/۹۸٪) قرار دارد. (علوم طب و نجوم نیز هر کدام با ۱۰ نسخه، برابر ۲/۸۵٪ از مهم‌ترین شاخه‌های این گروه هستند).

پنجمین رتبه‌ی موضوع نسخه‌ها به گروه علوم اخلاق و عرفان با ۲۱ نسخه (۵/۹۲٪) اختصاص دارد (در این گروه اخلاق با فراوانی ۱۲، برابر ۳/۴۲٪ بالاتر از عرفان با فراوانی ۹، برابر ۲/۵۶٪ است).

پایین‌ترین رتبه‌ی موضوع نسخه‌ها به علوم غریبه با تعداد ۱ نسخه (۰/۲۹٪) قرار دارد.

برای تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل به کمک نرم‌افزار spss از آزمون‌های خی دو و Z_0 استفاده شد. محاسبات آماری انجام گرفت و نتایج ذیل به دست آمد:

برای تأیید فرضیه‌ی نخست این پژوهش؛ بین نوع خطوط نسخه‌ها با موضوعات آنها ارتباط معناداری وجود دارد، تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از آزمون خی دو سطح معناداری داده شده در جدول برای رابطه‌ی بین خطوط نسخه‌ها با موضوعها که برابر ۰/۰۰۰ است و مقایسه‌ی آن با میزان خطای مجاز ۰/۰۵ با اطمینان ۹۵ درصد فرض صفر (H_0) پژوهش رد و فرضیه تحقیق تأیید گردید. بنابراین فرضیه‌ی نخست وجود رابطه‌ی معناداری بین خطوط نسخه‌ها با موضوعات آنها از نظر آماری تأیید شد.

بدین صورت که نُسَخ ادبی، تاریخی، اخلاق و عرفان بیشتر با خط نستعلیق و متون مذهبی با خط نسخ نوشته می‌شد.

جدول ۷. رابطه‌ی بین خطوط نسخه‌ها با موضوعها

تعداد	مقدار خی دو	درجه آزادی	سطح معناداری
۳۵۱	۹۶/۰۷۰	۲۸	۰/۰۰۰

کتابت عادی و معمولی در فرایند نسخه‌پردازی این دوره بیش از ۵۰٪ است.

بحث و نتیجه‌گیری

در تحلیل کتاب‌شناختی عناصر فهرستی نسخه‌های خطی فارسی دوره‌ی صفوی برابر یافته‌ها می‌توان نتایج زیر را در خصوص گرایش موضوعی، سال‌های کتابت، مشخصات

در فرضیه‌ی دوم پژوهش چنین فرض شده که: سهم هنر خوش‌نویسی در قیاس با کتابت عادی و معمولی در فرایند نسخه‌پردازی این دوره بیش از ۵۰٪ است.

برای تأیید این فرضیه در آمار استنباطی از آزمون Z ، با فرمول $Z = ۸/۲۲۹ > Z_{/۵} = ۱/۶۴$ استفاده شد که با توجه به نتیجه‌ی این آزمون فرضیه‌ی دوم پژوهش تأیید می‌شود؛ یعنی اینکه می‌توان گفت که سهم هنر خوش‌نویسی در قیاس با

قرار داد و قلم نسخ که خطی منظم و واضح است، به سبب سهولت در خواندن و آسانی قرارگرفتن اعراب و حرکات در آن، تناسب خود را با متن‌های دینی حفظ کرد و از قلم شکسته نستعلیق نیز که حاصل نیاز به تندنویسی بود، در نوشتن نامه‌ها و احکام حکومتی و دفترهای اشعار بهره گرفته می‌شد. اختصاص خط نستعلیق به کتابت متون آثار فارسی باعث شد که خطوط دیگر از عرصه‌ی کتابت متون نسخه‌ها خارج شده و قلم‌های دیگر - چون رِقاء، ثلث و مانند آن - نقش خاصی در جایگاه‌های دیگر - از جمله سرفصل‌ها، عناوین، عبارت‌های خاص و انجامه‌ها - بیابند.

منابع

- آتابای، بدری (۱۳۵۲). فهرست کتب دینی خطی کتابخانه سلطنتی. تهران.
- _____ (۱۳۵۵). فهرست دیوان‌های خطی کتابخانه سلطنتی. تهران. ج ۱-۲.
- _____ (۱۳۵۶). فهرست تاریخ، سفرنامه... خطی کتابخانه سلطنتی. تهران.
- _____ (۱۳۵۷). فهرست کتب ادبی عرفانی خطی کتابخانه کاخ گلستان. تهران.
- افشار، ایرج (۱۳۷۱). سرگذشت و سرنوشت نسخه‌های خطی. *ایران‌شناسی*. ش ۱۳: ۳۱-۴۷.
- _____ (۱۳۷۶). *عرض در نسخه‌های خطی*. معارف. س چهاردهم، ۲: ۳-۳۱.
- _____ (۱۳۸۱). *مقام انجامه در نسخه*. نامه‌ی بهارستان، س سوم، ش ۵: ۳۹-۱۰۰.
- _____ (۱۳۸۸). *نگاهی به ضابطه‌های نسخه‌شناسی*. نامه‌ی بهارستان، س دهم، ش ۱۵: ۱۲۱-۱۳۰.
- _____ (۱۳۹۰). *کاغذ در زندگی و فرهنگ ایرانی*. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- افکاری، فریبا (۱۳۸۱). بررسی یادداشت‌های نسخه‌های خطی مجموعه‌ی سیدمحمد مشکوه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران. *کتابداری*، ۳۹، ۱۵۶-۱۲۱.
- انجمن کتابداران امریکا... [و دیگران] (۱۳۷۱). *قواعد فهرست‌نویسی انگلو امریکن (ویرایش ۲)*. رحمت‌الله فتاحی، مترجم و اسدالله

ظاهری، انواع خطوط و آرایه‌ی نسخه‌های خطی فارسی این دوره شرح و بیان داشت:

گرایش موضوعی این دوره به مضامین ادبی (۵۰/۷۱٪)، دینی (۱۹/۰۹٪)، تاریخی (۱۵/۹۶٪)، علوم طبیعی و ریاضی (۷/۹۷٪)، اخلاقی و عرفانی (۵/۹۸٪) و علوم غریبه (۰/۲۹٪) است که این رویکرد با مرور زمان به مجموعه‌های حدیثی و شرح‌های اخلاقی و ادبی آن پُررنگ‌تر می‌شود.

با توجه به مقایسه‌ی نسخه‌های تولید شده در سال‌های مختلف حکومت این سلسله می‌توان نتیجه گرفت که در سال‌های سلطنت شاه‌طهماسب (۹۳۰-۹۸۴ ق.)، شاه‌عباس (۹۹۶-۱۰۳۸ ق.) و شاه‌سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق.) و شاه‌سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ق.)، خوشنویسی در اوج رونق خود بوده است.

مشخصات ظاهری نسخه‌های خطی دوره‌ی صفوی، ضمن مراعات الگوی متعارف این عصر که گرایش به توازن، تناسب و هماهنگی بیشتر عناصر بود، اما ویژگی اصلی این دوره جابه‌جایی الگوی سطراندازی ۱۱، ۱۳ و ۱۵ به ۱۲ و ۱۴ است. به عبارت دیگر استفاده‌ی بسیار از الگوی سطراندازی ۱۲ و ۱۴‌تایی، نشانگر توجه کتاب‌آراییان به نقش عدد دوازده امام و چهارده معصوم و رموز آن می‌باشد.

خط نستعلیق در این دوره بیشتر به کتابت آثار ادبی فارسی اختصاص دارد، با ظهور خوش‌نویسانی چون میرزا احمد نیریزی در خط نسخ، ثلث و رِقاء، عرصه‌ی کتابت در موضوعات دینی به این خطوط بیشتر توجه نشان داده است.

وضعیت آرایش نسخه‌ها، نشان‌دهنده‌ی اهمیت و نقش تزئینات در بیشتر آثار مکتوب است و گرایش عمومی این دوره را در بهره‌گیری فراوان از آرایه‌ها و استفاده‌ی بسیار زیاد از طلا، تزئینات زرین و تذهیب‌های رنگین نشان می‌دهد.

از دوران صفوی، تناسب و هماهنگی خطوط با موضوع نسخه‌ها و کتابت، وضعیت به سامانی یافته است. خط نستعلیق که حاصل ذوق و سلیقه‌ی ایرانیان است، به دلیل ویژگی‌هایش و هماهنگی آن با متن‌های فارسی، عرصه‌ی خط و زبان در موضوعات ادبی، عرفانی و تاریخی را یک‌سره در قلمرو خود

- آزاد، ویراستار. مشهد: آستان قدس رضوی.
- بیانی، م. (ف ۱۳۲۸). فهرست نمایشگاه خطوط خوش کتابخانه‌ی ملی. تهران: علمی.
- _____ (ر ۱۳۲۸). راهنمای خطوط خوش کتابخانه‌ی سلطنتی. تهران.
- _____ (۱۳۳۹). نمونه‌ی خطوط خوش کتابخانه‌ی سلطنتی. تهران.
- _____ (۱۳۵۸-۱۳۴۵). احوال و آثار خوشنویسان. تهران: دانشگاه تهران. ۴ ج.
- _____ (۱۳۵۳). کتاب‌شناسی کتاب‌های خطی، به کوشش حسین محبوبی اردکانی. تهران: انجمن آثار ملی.
- پاکباز، ر. (۱۳۷۸). دایرة‌المعارف هنر. تهران: فرهنگ معاصر.
- جعفریان، ر. (۱۳۷۸). صفویه از ظهور تا زوال. تهران: مؤسسه‌ی فرهنگی دانش و اندیشه‌ی معاصر.
- دایرة‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی (۱۳۸۱-۱۳۸۵). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی جمهوری اسلامی ایران.
- [قابل دسترسی در]: www.nlai.ir
- درایتی، م. (۱۳۸۹). فهرستواره‌ی دست‌نوشته‌های ایران (دنا). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. ۱۲ ج.
- صفری شالی، ر. (۱۳۸۸). راهنمای تدوین طرح تحقیق (پروپوزال‌نویسی). تهران: جامعه و فرهنگ.
- عظیمی، ح. (ف ۱۳۸۰). فهرست‌نویسی نسخ خطی. دایرة‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی. [قابل دسترسی در]: www.nlai.ir
- _____ (ن ۱۳۸۰). نسخ خطی. دایرة‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی. [قابل دسترسی در]: www.nlai.ir
- فهرست کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی ایران (۱۳۹۰-۱۳۰۵). تهران: کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی. ۴۰ ج.
- کرم رضایی، پ. (۱۳۸۹). فهرست کاتبان نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- گزارش همایش بین‌المللی مکتب شیراز، فرهنگستان هنر
- (۱۳۸۷/۹/۲۴). [قابل دسترسی در]: www.honar.ac.ir
- گزارش همایش بین‌المللی مکتب اصفهان، فرهنگستان هنر
- (۱۳۸۵/۹/۱۹). [قابل دسترسی در]: www.honar.ac.ir
- مایل هروی، ن. (۱۳۷۲). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- _____ (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- وفادار مرادی، م. (۱۳۷۹). مقدمه‌ای بر اصول و قواعد فهرست‌نگاری در کتب خطی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- هاشمی میناباد، ح. (۱۳۷۹). واژه‌نامه‌ی نسخه‌شناسی و کتاب‌پردازی (تذهیب، خط، صحافی، کاغذ، رنگ و مرکب). تهران: نشر فهرستگان.
- یوسفی، غ. (۱۳۷۱). خط و خطاطی. در یادداشت‌هایی در زمینه فرهنگ و تاریخ. تهران: سخن. ۹۶-۷.
- Blair, Sheilla S. (2006). *Islamic Calligraphy*. Edinburgh university Press
- Deroche, F. (2005). *Islamic Codicology An introduction to the study of Manuscripts in Arabic Script*. London: al-furqan.
- Gacek, A. (1987). Manuscripts Ownership statements and seals in Arabic manuscripts. *The Middle East*. 2.
- بانک اطلاعات کتب و نسخ خطی
- www.aghazorg.ir
- مجموعه فرهنگی تاریخی کاخ گلستان
- www.golestanpalace.ir
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی www.ical.ir
- کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران
- www.library.ut.ac.ir
- مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک www.malekmuseum.org
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
- www.nlai.ir